

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ, ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԷԶԵՐ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԱՊԱՏՈՒՄԻՑ. «ԱԽԹԱՄԱՐ»

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ*

Հոդվածում ներկայացված է երաժշտական թումանյանապատումի ախթամարյան էջը, որը, ինչպես պարզվեց հետազոտության ընթացքում, բավական բազմաժանր է: «Ախթամարը» ստեղծագործական ոգեշնչման աղբյուր է ծառայել ինչպես բանաստեղծի ժամանակակիցների, այնպես էլ նրա մահից հետո՝ երկրագնդի տարբեր ծայրերում ստեղծագործող հայ կոմպոզիտորների համար, մարմնավորվել տարբեր ժանրերում՝ կամերային պիեսներից մինչև բալետ: Դրանց մի մասը հրատարակվել է և մտել համերգային կյանք, իսկ մյուս մասը՝ դեռևս ձեռագիր, սպասում է իր կատարողին և ունկնդրին: «Ախթամար»-ին հայ երաժշտության մեջ առաջինն անդրադարձել է Սպիրիդոն Մելիքյանը՝ գրելով կանտատ սիմֆոնիկ նվագախմբի և քառաձայն երգչախմբի համար: Երվանդ Սարգսյանը հեղինակել է «Ախթամար» Պոեմը մենակատարի և երգչախմբի համար, դաշնամուրի նվագակցությամբ: Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի «Ախթամար» ծրագրային սիմֆոնիկ պոեմը (1923) դարձավ ազգային սյուժեով ծրագրային սիմֆոնիկ առաջին երկերից մեկը: Թումանյանի մահից հետո շարունակվեց «Ախթամարի» երաժշտական մարմնավորումների շարքը՝ հիմք դառնալով հայկական բալետի համար ևս: 1966 թ. Երևանի օպերային թատրոնում բեմադրվեցին Գրիգոր Հախինյանի «Ախթամար», «Ուռենի» և «Լոռեցի Սաքոն» մեկ գործողությամբ բալետները: «Ախթամարին» անդրադարձել են սփյուռքահայ կոմպոզիտորները ևս: Նկատի ունենք Ալան Հովհաննեսի (ԱՄՆ) «Ախթամար» դաշնամուրային պիեսը, Սիրվարդ Գարամանուկյանի (Թուրքիա) «Ախթամար» Պոեմը երգչախմբի և նվագախմբի համար, Հակոբ Մանուկյանի (Եթովպիա) «Ախթամար» օրատորիան և Պետրոս Շուժունյանի (Կանադա) «Ա՛խ, Թամար»-ը մենանվագ ֆագոտի և հատուկ կամերային նվագախմբի համար: «Ախթամարի» երաժշտական մարմնավորումները հնչում են նաև ռուսերեն: Կ. Բալմոնտի թարգմանության հիման վրա Արամ Խաչատրյանը բարձր ձայնի և նվագախմբի համար գրել է իր «Երեք կոնցերտային արիաններից» երկրորդը՝ «Լեգենդը», իսկ Վանո Մուրադելին՝ «Ախթամարը» ձայնի և դաշնամուրի համար:

Քանալի բառեր – Հովհաննես Թումանյան, «Ախթամար», երաժշտական թումանյանապատում, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան, Գրիգոր Հախինյան, Պետրոս Շուժունյան, Արամ Խաչատրյան:

Հովհաննես Թումանյանն այն եզակի հայ բանաստեղծներից է, ում ստեղծագործությունը մի կողմից՝ մեծապես նպաստել է հայ երաժշտության առաջընթացին, մյուս կողմից՝ խթանել հայ կատարողական արվեստի զար-

* ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ, Երաժշտության բաժնի վարիչ, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, annaasatryan2013@gmail.com, հոդվածի ներկայացման օրը՝ 01.09.2020, գրախոսման օրը՝ 15.09.2020, տպագրության ընդունման օրը՝ 01.10.2020:

գացումը՝ շրջադարձային նշանակություն ունենալով հայ կատարողական արվեստի ներկայացուցիչներից շատերի ստեղծագործական ճակատագրում:

Երաժշտության դերը կարևորող բանաստեղծն իր գործունեության ընթացքում շփվել է հայ կոմպոզիտորներից շատերի՝ այդ թվում Կոմիտասի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Արմեն Տիգրանյանի, Ազատ Մանուկյանի, Անտոն Մայիլյանի, Սարգիս Բարխուդարյանի, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի և այլոց հետ:

Ինչպես նկատել է Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը. «Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունները միշտ եղել են հայ կոմպոզիտորների մտահղացումների անսպառ աղբյուր»¹:

Եվ իսկապես՝ երկար ու բեղմնավոր ուղի է անցել հայ երաժշտական թումանյանապատումը: Թումանյանական թեմաներով ստեղծված հարուստ երաժշտական գրականությունն ըստ ժանրերի կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ.

1. Թումանյանի ստեղծագործությունը հայ երաժշտական թատրոնում (օպերաներ և բալետներ), որն ամենամեծն է ու ամենանշանակալիին: Դրա վառ ապացույցներից են Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» ու Ալեքսանդր Սպենդիարյանի «Ալմաստը», Կոմիտասի անավարտ «Անուշ» ու Նիկոլ Գալանդեայանի «Փարվանան», Լորիս Ճգնավորյանի «Աղավնու վանք» ու Համբարձում Պերպերյանի «Արեգնազանն» ու «Երկրումը», Էրիկ Հարությունյանի «Մի կաթիլ մեղրն» ու Վարդան Աճեմյանի «Կիկոսը», ինչպես նաև Գրիգոր Հախինյանի «Ախթամար», «Ուռենի» և «Լոռեցի Սաքուն» մեկ գործողությամբ բալետները:
2. Թումանյանի ստեղծագործությունը հայ սիմֆոնիկ և վոկալ-սիմֆոնիկ երաժշտության մեջ (սիմֆոնիկ պոեմ, սիմֆոնիկ պատկեր, կանտատ, կինոերաժշտություն ևն): Այդ շարքում հիշատակության են արժանի հատկապես Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի «Ախթամար» ծրագրային սիմֆոնիկ պատկերը, Գրիգոր Հախինյանի «Աղավնավանք» պոեմը սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, Էդվարդ Միրզոյանի «Լոռեցի Սաքուն» սիմֆոնիկ պոեմը, Էդգար Հովհաննիսյանի «Հայոց լեռներում» կանտատը և «Ձոն Թումանյանին» ստեղծագործությունը՝ երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, Ալեքսանդր Հարությունյանի «Հայրենիքիս հետ» ծավալուն երգ-կանտատը մենակատարների, երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար ևն:
3. Թումանյանի պոեզիան հայ վոկալ երաժշտության մեջ. նրա պոեզիայի հիման վրա են ստեղծվել Կոմիտասի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Ազատ Մանուկյանի, Դանիել Ղազարյանի, Միքայել Միրզայանի, Երվանդ Սարգսյանի, Ստեփան Դեմոքայանի, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի, Հարո Ստեփանյանի, Մարտին Մազմանյանի,

¹ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Իմ հիշողությունները հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մասին, Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 2009, էջ 654:

Մուշեղ Աղայանի, Էդգար Հովհաննիսյանի, Գեղունի Չթյանի, Տիգրան Մանսուրյանի, Ստեփան Լուսիկյանի, Լևոն Աստվածատրյանի, Էրիկ Հարությունյանի, Վաղարշակ Կոտոյանի, սփյուռքահայ կոմպոզիտորներ Նիկոլ Գալանդերյանի (Իրան), Սիրվարդ Գարամանուկյանի (Թուրքիա), Ալան Հովհաննեսի (ԱՄՆ), Ժան Ալմուխյանի (Արգենտինա), Էդգար Մանասի (Թուրքիա), Սեգալի (Սեդա Գալանդերյան, Իրան), Համբարձում Պերպերյանի (ԱՄՆ) և էլի շատ-շատերի վոկալ ստեղծագործությունները՝ ռոմանսները, մեներգերն ու խմբերգերը:

4. Թումանյանը՝ մանուկներին (մանկական օպերաներ և երգեր, մուլտֆիլմերի համար գրված երաժշտություն): Բազմաթիվ մանկական երգեր և օպերաներ են ստեղծվել Թումանյանի տեքստերով: Շատերին է ծանոթ «Փիսիկի գանգատը» երաժշտական պատկերը, սակայն քչերը գիտեն, որ դրա հեղինակը կոմպոզիտոր Դանիել Ղազարյանն է: Թումանյանական սյուժեներով են գրվել Կարո Զաքարյանի «Գառնիկ ախպեր», Դանիել Ղազարյանի «Գայլը» և «Շունն ու կատուն», Սուրեն Մուրադյանի «Շունն ու կատուն», Ազատ Մանուկյանի «Չարի վերջը», Երվանդ Սարգսյանի «Պոչատ աղվեսը», Միքայել Միրզայանի «Ծիտն ու սագը», Արեգ Լուսինյանի «Ծիտը» և այլն, ինչպես նաև Նիկոլ Գալանդերյանի «Չարի վերջը», «Ուլիկը» և «Ծաղիկների երգը», Աշոտ Պատմագրյանի «Շունն ու կատուն» և «Տերն ու ծառան», Գևորգ Արմենյանի «Մարո» և այլ մանկական օպերաները, որոնք ժամանակին բեմադրվել են մանուկների ուժերով՝ մեծապես նպաստելով աճող սերնդի գեղարվեստական կրթությանն ու գեղագիտական դաստիարակությանը:

Այժմ փորձենք ամփոփ ներկայացնել երաժշտական թումանյանապատումի ախթամարյան էջը, որը, ինչպես պարզվեց մեր հետազոտության ընթացքում, հարուստ է ու բազմաժանր:

Ամենից առաջ նշենք, որ «Ախթամարը» ստեղծագործական ոգեշնչման աղբյուր է ծառայել ինչպես բանաստեղծի ժամանակակիցների, այնպես էլ նրա մահից հետո՝ երկրագնդի տարբեր ծայրերում ստեղծագործող հայ կոմպոզիտորների համար, մարմնավորվել երաժշտական տարբեր ժանրերում՝ կամերային պիեսներից մինչև բալետ: Դրանց մի մասը հրատարակվել է մեկ կամ մի քանի անգամ և մտել համերգային կյանք, իսկ մյուս մասը՝ դեռևս ձեռագիր, սպասում է իր կատարողին և ունկնդրին:

«Ախթամար»-ին հայ երաժշտության մեջ առաջինն անդրադարձել է Սպիրիդոն Մելիքյանը՝ գրելով կանտատ սիմֆոնիկ նվագախմբի և քառաձայն երգչախմբի համար: Կանտատի կլավիրի և պարտիտուրի ձեռագրերը գտնվում են Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Սպ. Մելիքյանի ֆոնդում²:

² Սպիրիդոն Մելիքյանը գրել է «Ախթամար» երգը քառաձայն խմբի համար, դաշնամուրի նվագակցությամբ, որի ձեռագիրը (12 թերթ) գտնվում է ԳԱԹ Սպիրիդոն Մելիքյանի ֆոնդում, № 47: Այստեղ է գտնվում նաև կոմպոզիտորի՝ քառաձայն երգչա-

Երվանդ Սարգսյանը հեղինակել է «Ախթամար» Պոեմը մենակատարի և երգչախմբի համար, դաշնամուրի նվագակցությամբ, որի կլավիրը (ձեռագիր 39 թերթ) նույնպես գտնվում է ԳԱԹ՝ Ե. Սարգսյանի ֆոնդում (№ 185)

Այս լեգենդին է դիմել նաև Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը: Դեռևս Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում և կոնսերվատորիայում սովորելիս (երկուսն էլ ավարտել է 1915 թվականին) նա գրել էր 10 մանկական երգ, որոնցից հինգը՝ «Կլուն», «Ճախարակ», «Գարնանը», «Կալի երգ» և «Արի գութան»՝ Հ. Թումանյանի տեքստերով: Դրանք արժանացել են բանաստեղծի բարձր գնահատականին:

Որոշ ժամանակ անց՝ 1919 թվականի մարտի 4-ին, Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության դահլիճում, Հ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակին նվիրված գրական-երաժշտական երեկոյին, ի թիվս այլ ստեղծագործությունների, կատարվում են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Ինձ մի խնդրիր» տրիոն՝ ձայնի, ջութակի և դաշնամուրի համար և Թումանյանի խոսքերով գրված «Գութանի երգը»: «Համերգի վերջում, - հիշում է կոմպոզիտորը, - Թումանյանը, մոտենալով բոլոր կատարողներին, այդ թվում և ինձ, արտահայտեց իր գոհունակությունը: Մեծ, սիմֆոնիկ ստեղծագործություն գրելու միտքը հանգիստ չէր տալիս ինձ: Մի անգամ ես նրան ասացի.

- Ես գրելու եմ սիմֆոնիկ պոեմ՝ «Ախթամար». այս կլինի ծրագրային երաժշտություն, ըստ որում, ցանկանում եմ սկզբում տալ ծովի պատկերը, սակայն ոչ այն գույներով, ինչպես սկսված է Ձեզ մոտ, այլ փոքր-ինչ մռայլ գույներով: Այդ ինձ անհրաժեշտ է երաժշտական կտավի հետագա զարգացման համար:

Թումանյանը հետաքրքրվում էր իմ նոր ստեղծագործությամբ և ամեն անգամ հանդիպելիս հարցնում էր. «Ինչպե՞ս են մեր գործերը»³:

Ինչպես արդեն նշեցինք՝ Հովհաննես Թումանյանի պոեզիան մարմնավորվել է **սիմֆոնիկ երաժշտության** մեջ՝ ստեղծվել են ծրագրային սիմֆոնիզմի նմուշներ, որոնց համար հիմք են դարձել բանաստեղծի պոեմները, բալլադներն ու լեգենդները: Հենց Թումանյանի պոեզիան հիմք հանդիսացավ հայկական ծրագրային սիմֆոնիզմի անդրանիկ նմուշների ստեղծման համար: Սովետահայ երաժշտության մեջ սիմֆոնիկ առաջին գործերից մեկի՝ Շիրակի ժողովրդական երգերի ու պարերի իր իսկ գրառումների հիման վրա 1916 թվականին «Շիրակի էտյուդների» ատեղծումից հետո Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը 1923 թվականին Թումանյանի «Ախթամար» լեգենդի հիման վրա գրում է ազգային սյուժեով ծրագրային սիմֆոնիկ առաջին երկերից մեկը՝ «Ախթամար» ծրագրային սիմֆոնիկ պոեմը, որը «կոմպոզիտորին բերեց այն տարիների հայ սիմֆոնիկ երաժշտության մեջ առաջատար տեղերից մեկը: «Ախթամար»-ում կոմպոզիտորը ինքնատիպորեն մարմնավորեց Մ. Բալակիրևի և Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի սիմֆոնիկ ստեղծագործությանը բնորոշ որոշ

խմբի և նվագախմբի համար պարտիտուրի ձեռագիրը՝ ԳԱԹ, Սպ. Մելիքյանի ֆոնդ, № 48:

³ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Իմ հիշողությունները հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մասին, էջ 654:

գծեր ու առանձնահատկություններ: Միևնույն ժամանակ այս ստեղծագործությունը շարունակում է քնարական պատկեր-պոեմի գիծը, որը հայ երաժշտության մեջ ձևավորվեց Սպենդիարովի «Երեք արմավենի»-ով»⁴:

Իր պոեմում կոմպոզիտորը կերտել է ծովի պատկերը, իսկ լիրիկական մասի համար օգտագործել «Հաբրբան» երգի ինտոնացիաները: Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի վկայությամբ՝ Թումանյանը մի քանի անգամ լսել է «Ախթամար» պոեմը Թիֆլիսի սիմֆոնիկ համերգներում՝ դիրիժորներ Սամուիլ Ստոլերմանի, Օնիսիմ Բրոնի, Սուրեն Չարեքյանի, Իվան Փալիաշվիլու և հեղինակի ղեկավարությամբ⁵:

«Ախթամար» (օր. 17) սիմֆոնիկ պոեմի պարտիտուրը հրատարակվել է 1934-ին և 1955-ին՝ Երևանում, իսկ 1961-ին՝ Մոսկվայում:

Թումանյանի մահից հետո ևս շարունակվեց «Ախթամարի» երաժշտական մարմնավորումների շարքը՝ հիմք դառնալով հայկական **բալետի** համար ևս: 1966 թվականի հունիսի 30-ին Երևանի օպերային թատրոնում բեմադրվում են Գրիգոր Հախինյանի⁶ «Ախթամար», «Ուտենի» և «Լոռեցի Սաքոն» մեկ գործողությամբ բալետները՝ Ա. Ղարիբյանի լիբրետոյով և Ա. Ղարիբյանի բեմադրությամբ. դիրիժոր՝ Դ. Թորիկյան, նկարիչ՝ Ա. Մինաս: Թամարի պարտիան կատարում է Ջ. Քալանթարյանը, Երիտասարդինը՝ Վ. Գալստյանը, իսկ Վրեժինը՝ Ն. Մեհրաբյանը⁷:

Կոմպոզիտորը հակված էր դեպի երաժշտական պատմողականությունը, քնարականությունը, սիրում էր երաժշտական-բանաստեղծական մտորումներ կյանքի, բարու և չարի, մարդու հոգեկան գեղեցկության մասին: Այդ իսկ պատճառով էլ «քնարական բալետների ստեղծման խնդիրը, Հ. Թումանյանի պոեմները երաժշտա-խորեոգրաֆիական լեզվի փոխադրելը նրան հատկապես հոգեհարազատ էր: Եվ շատ բան նրան հաջողվեց: Դա վերաբերում է, մասնավորապես, բնության, ժողովրդական կենցաղի երաժշտական պատկերների ստեղծմանը (հատկապես «Լոռեցի Սաքո»-ում), ինչպես նաև որոշ գործող անձանց, քնարական ապրումների ուրվանկարներին»⁸:

«Ախթամար» բալետի (1961) լիբրետոյում պահպանվել են հիմնական սյուժետային գիծն ու գլխավոր հերոսների բնութագրերը, սակայն ավելացվել է նոր գործող անձ՝ Վրեժը, որը փոխարինում է թումանյանական լեգենդի «կղզու միջի ջահելներին», ովքեր

⁴ Коптев С., Тэрьян М., Рухкян М. Симфоническая музыка и инструментальный концерт, Музыкальная культура Армянской ССР, Сборник статей, Москва, 1985, стр. 156.

⁵ Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Իմ հիշողությունները հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մասին, էջ 654:

⁶ Մինչ այդ՝ 1958-ին Գրիգոր Հախինյանը գրել էր «Աղավնավանք» պոեմը սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ ըստ Թումանյանի «Աղավնու վանքը» բալլադի, որի պրեմիերան տեղի ունեցավ 1959-ին:

⁷ Տե՛ս Բեմադրված է Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան թատրոնում. տարեգրության փոխարեն, «Սովետական արվեստ», 1971, № 5, էջ 55:

⁸ **Тигранов Г.** Оперное и балетное творчество, Музыкальная культура Армянской ССР, Сборник статей, Москва, 1985, стр. 107.

«...Թամարի ձեռքով վառած
Լույսը հանգցրին մի գիշեր»⁹:

Բալետն սկսվում է վոկալ-սիմֆոնիկ նախերգանքով, որի մեղեդին գուժում է դժբախտ սիրո պատմությունը:

«Ախթամարին» անդրադարձել են սփյուռքահայ կոմպոզիտորները ևս: 1947 թվականին՝ իր գործունեության այսպես կոչված հայկական շրջանում, Ալան Հովհաննեսը (ԱՄՆ) գրել է «Ախթամար» դաշնամուրային պիեսը (օր. 64), որի՝ 1953 թվականին Նյու Յորքում հրատարակված նոտաները հեղինակի մակագրությամբ, գտնվում են Հովհաննես Թումանյանի թանգարանի նոտաների բաժնում:

Սիրվարդ Գարամանուկյանը (Թուրքիա) գրել է «Ախթամար» Պոեմը երգչախմբի և նվագախմբի համար, իսկ Հակոբ Մանուկյանը (Եթովպիա)՝ «Ախթամար» օրատորիան: Պետրոս Շուժունյանի (Կանադա) գրչին է պատկանում «Ա՛խ, Թամար»-ը մենանվագ ֆագոտի և հատուկ կամերային նվագախմբի համար. 1985 թվականին Երևանում հնչած այս ստեղծագործությունը սկզբնապես մտահղացվել էր որպես բալետ¹⁰:

«Ախթամարի» երաժշտական մարմնավորումները հնչում են նաև ռուսերեն՝ դրանց համար հիմք է ծառայել լեգենդի Կ. Բալմոնտի թարգմանությունը. դրա հիման վրա Վանո Մուրադելին գրել է «Ախթամարը»՝ ծայնի և դաշնամուրի համար, որը հրատարակվել է Մոսկվայում, 1948-ին, ապա՝ 1962-ին և 1975-ին:

Իսկ մինչ այդ՝ 1946-ին Արամ Խաչատրյանը գրում է իր «Երեք կոնցերտային արիաները»՝ «Պոեմ», «Լեգենդ» և «Ներբող», բարձր ծայնի և նվագախմբի համար՝ հայ բանաստեղծների տեքստերով: Կրքոտ ու ոգեշնչված, քնքուշ և ողբերգական սիրո մասին պատմող երեք կոնցերտային արիաները կոմպոզիտորը նվիրում է տիկնոջը՝ Նինա Մակարովային:

Զայնի և նվագախմբի համար ստեղծագործություն գրելու մասին Ա. Խաչատրյանը մտածում էր դեռևս Հայրենական մեծ պատերազմից առաջ: 1940 թվականին, ճանաչված երգչուհի Հայկանուշ Դանիելյանին հասցեագրած նամակներից մեկում կոմպոզիտորը տեղեկացնում է նրա համար կոնցերտինո գրելու իր մտահղացման մասին, կիսվում իր մտքերով առ այն, թե ինչքան կարևոր է բանաստեղծական տեքստի ընտրությունը և ասում, որ ինքը հակված է դեպի Հովհաննես Թումանյանի պոեզիան: «Ես չեմ կարողանում որոշել ձևը, դա կոնցերտինո կլինի, բալլադ, հեքիաթ՝ թե ուրիշ մի բան: Բայց, անկասկած, պետք է գրել...»¹¹:

Սակայն իր մտահղացմանը կոմպոզիտորը ձեռնամուխ եղավ Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո միայն՝ 1944-1946 թվականներին, և մարմնավորեց բարձր ծայնի և նվագախմբի համար «Երեք կոնցերտային արիաների» ձևում: Ի դեպ՝ այդ տարիներին կոմպոզիտորն ապրում էր օպերա ստեղծելու երազանքով և Երեք կոնցերտային արիաները նա անվանեց

⁹ Հովհաննես Թումանյան, Հատընտիր. բանաստեղծություններ, քառյակներ, բալլադներ, պոեմներ, Երևան, 1969, էջ 55:

¹⁰ Կոմպոզիտորի հետ անձնական զրույցից:

¹¹ Юзефович В. Арам Хачатурян, Москва, 1990, стр. 158.

«խոշոր վոկալ ձևերի բնագավառում իր առաջին փորձը»¹²: Ի դեպ նկատենք, որ «Երեք կոնցերտային արիաներն» իրենց նշանակությամբ առանձնանում է Ա. Խաչատրյանի վոկալ սակավաթիվ ստեղծագործությունների շարքում:

«Եվ իր տևողությամբ, և՛ կատարման բարդությամբ «Երեք կոնցերտային արիաները» ես կդնեի իմ գործիքային կոնցերտների շարքում,- խոստովանել է կոմպոզիտորը և ավելացրել,- քննադատներից մեկն այն անվանեց սիմֆոնիա ձայնի և նվագախմբի համար: Ես միանգամայն համաձայն եմ այդ բնորոշման հետ: Չէ որ նվագախումբը անտարբեր չէ և միայն մենակատարին աջակցող չէ: Ամեն դեպքում՝ ես ձգտել եմ իսկական երկխոսության, իսկական կոնցերտայնության, որն ընկալվում է որպես մենակատարի և նվագախմբի մրցակցություն»¹³:

Ստեղծագործության առաջին կատարողն էր քնարական սուպրանո Նատալյա Շախլերը՝ ճանաչված թավջութակահար Սվյատոսլավ Կնուշևիցկու կինը: Նա «Երեք արիաները» համարում է վառ ստեղծագործություն, որն ըստ արժանվույն չի գնահատվել: «Պրեմիերայի նախապատրաստման ընթացքում ես և ամուսինս, որը մոտավորապես այդ ժամանակաշրջանում պատրաստվում էր Խաչատրյանի Թավջութակի կոնցերտի առաջին կատարմանը, շատ էինք վիճում Արամ Իլյիչի հետ արիաների վոկալ պարտիայի, կատարողի համար բավական բարդ՝ բարձր ռեգիստրում էպիզոդների առատության շուրջ,- հետագայում կհիշի երգչուհին: Դրա արդյունքում Ա. Խաչատրյանը կատարում է աննշան փոփոխություններ»¹⁴:

Արիաներից երկրորդի՝ «Լեգենդի», համար հիմք ծառայեց Թումանյանի «Ախթամարի» բալնոնտյան թարգմանությունը: Ստեղծագործության կլավիրը հրատարակվեց Մոսկվայում՝ տասը տարի անց՝ 1956-ին, իսկ պարտիտուրը՝ 1971-ին:

Արիաներին մեծ սիրով է վերաբերվել լեհ երգչուհի Ե. Բանդրովսկա-Տուրսկան: «Խաչատրյանի «Երեք կոնցերտային արիաները» ես թարգմանել եմ լեհերեն,- գրել է երգչուհին Յուզեֆովիչին հասցեագրված իր նամակում՝ 1978 թ. սեպտեմբերի 26-ին,- Վոկալ տեսակետից դրանք շատ դժվար են, բայց ես սիրում եմ դրանք երգել»¹⁵: Վարչավայի ռադիոյի սիմֆոնիկ նվագախմբի հետ, լեհ դիրիժոր Գժեգոժ Ֆիտելբերգի ղեկավարությամբ, երգչուհին առաջին անգամ դա ձայնագրել է ժապավենի վրա:

Ցավոք՝ չի պահպանվել Երեք կոնցերտային արիաների՝ Ջարուիի Դուլիսանյանի կատարման ձայնագրությունը:

1966 թվականի մայիսի 6-ին Մոսկվայից Էդվարդ Միրզոյանին ուղղված նամակում Արամ Խաչատրյանը գրում է. «Օրերս տնային պայմաններում լսեցի իմ կոնցերտային երեք արիաները ձայնի և նվագախմբի համար: Այս ստեղծագործությունը գրված է 20 տարի առաջ, բայց մինչև այժմ չի կատարվել: Մեր տանը կատարում էր Ջառա Դուլիսանովան: Առանց կեղծ համեստության պիտի ասեմ, որ հարգանքով լցվեցի թե՛ ստեղծագործության,

¹² Նույն տեղում, էջ 159:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

թե՛ հեղինակի նկատմամբ: Վաղը չէ մյուս օրը Ջառան մեկնում է Ավստրալիա և այդ արիաները տանում է իր հետ: Այնտեղ պիտի կատարի նվագախմբի հետ: Աշնանը երգելու է Մոսկվայում»¹⁶:

Երգչուհին բազմիցս կատարել է ստեղծագործությունը ինչպես ՍՍՀՄ-ում, այնպես էլ արտասահմանում, մասնավորապես՝ 1966 թվականի իր ավստրալիական հյուրախաղերի ընթացքում:

Այսպիսով՝ ամփոփելով մեր հետազոտության արդյունքները, որպես եզրակացություն նշենք, որ Հ. Թումանյանի «Ախթամար» լեգենդը հայ չափածո եզակի երկերից է, ում անդրադարձել են հայ կոմպոզիտորները թե՛ բանաստեղծի կյանքի օրոք, թե՛ նրա մահից հետո՝ ստեղծագործելով երաժշտական գրեթե բոլոր ժանրերում՝ բացառությամբ օպերայի և գործիքային կոնցերտի: Այս թեմայով գրված կամերային՝ վոկալ և գործիքային, սիմֆոնիկ, վոկալ-սիմֆոնիկ և բալետային արժեքավոր ստեղծագործությունները հարստացրել են երաժշտական թումանյանապատումը՝ լեգենդին պարզևելով նոր կյանք:

Հավարտ շարադրանքիս՝ երկու առաջարկ:

1. Այսօր, ցավոք, հայ կատարողական արվեստի ներկայացուցիչների կատարմամբ, կարելի է ասել, չեն հնչում ախթամարյան օրսները: Ուստի նպատակահարմար կլիներ կազմակերպել համերգաշար, որի ընթացքում կներկայացվեր երաժշտական թումանյանապատումի ախթամարյան էջը, իսկ օպերային թատրոնում կբեմադրվեր «Ախթամար» բալետը: Եվ ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ հեռարձակելու նպատակով անհրաժեշտություն կառաջանար ձայնագրել ու տեսագրել այդ կատարումները:
2. Առանձին ժողովածուով հրատարակել «Ախթամար» լեգենդի հիման վրա գրված ստեղծագործությունների նոտաները՝ կլավիրներն ու պարտիտուրները, որոնք այդպիսով կդրվեին ակտիվ շրջանառության մեջ՝ մատչելի դառնալով հայ և օտարազգի կատարողների ու հետազոտողների համար:

СТРАНИЦЫ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТУМАНЯНИАНЫ: «АХТАМАР»

АННА АСАТРЯН

В статье представлены страницы из музыкальной туманянианы, посвященные «Ахтамар» О. Туманяна. Как выяснилось в ходе исследования, на основе поэмы писалась многожанровая музыка. Легенда «Ахтамар» послужила источником творческого вдохновения как для современных поэту, так и последующих поколений армянских композиторов, творящих как на родине, так и в разных концах планеты, воплотивших ее в самых разных жанрах – от камерных пьес до балета. Одним сочинениям выпало быть опубликованными и войти в концертную жизнь, а другие остаются в рукописном варианте и

¹⁶ Միլիոն Խաչատրյան, Նամականի, Երևան, 2017, էջ 252-253:

ждут своего исполнителя и слушателя. Первым в армянской музыке к «Ахтамар» обратился Спиридон Меликян, создавший кантату для симфонического оркестра и четырехголосного хора. Ерванд Сардарян написал Поэму «Ахтамар» для солиста и хора в сопровождении фортепиано. Программная симфоническая поэма Анушавана Тер-Гевондяна «Ахтамар» (1923) стала одним из первых программных симфонических произведений на национальный сюжет. После смерти Туманяна серия музыкальных воплощений поэмы «Ахтамар» продолжилась, послужив материалом для армянской балетной музыки. В 1966 г. в оперном театре Еревана были поставлены одноактные балеты Григора Ахиняна «Ахтамар», «Урени» и «Лореци Сако». К «Ахтамар» обращались и зарубежные армянские композиторы. Так, Алан Ованнес (США) сочинил фортепианную пьесу «Ахтамар», Сирвард Гараманукян (Турция) – Поэму «Ахтамар» для хора и оркестра, Аюб Манукян (Эфиопия) – Ораторию «Ахтамар», Петрос Шужунян (Канада) – «Ах, Тамар!» для солирующего для фагота и специального камерного оркестра. Музыкальные воплощения «Ахтамар» звучат также на русском языке. На основе переведенной К. Бальмонтом поэмы Арам Хачатурян написал «Легенду» – вторую из «Трех концертных арий» для высокого голоса и оркестра, а Ваню Мурадели – «Ахтамар» для голоса и фортепиано.

Ключевые слова – Ованнес Туманян, «Ахтамар», музыкальная туманяниана, Анушаван Тер-Гевондян, Григор Ахинян, Петрос Шужунян, Арам Хачатурян.

FROM THE PAGES MUSICAL TUMANYANIANA: “AKHTAMAR”

ANNA ASATRYAN

The article presents pages from the musical tumanyaniana, dedicated to O. Tumanyan's “Akhtamar”. As it was revealed in the course of the research, they embrace music of multiple genres. The legend “Akhtamar” served as a source of creative inspiration for the poet's contemporary and further generations of Armenian composers, living in the homeland and in various parts of the world, and creating in various genres of music – from chamber pieces to ballet. Some compositions have been published and enriched the chronicles of concert life, others are still in a handwritten version and await their performer and listener. In Armenian music, the earliest to address “Akhtamar” was Spiridon Melikyan, who composed a cantata for symphony orchestra and four-voice choir. Yervand Sardaryan wrote the Poem “Akhtamar” for solo voice and choir with piano accompaniment. The program symphony poem “Akhtamar” (1923) by Anushavan Ter-Ghevondyan became one of the first program symphony pieces based on a national plot. After O. Tumanyan's death, the series of musical representations of the poem continued and served as material for Armenian ballet music. In 1966, Grigor Hakhinyan's one-act ballets “Akhtamar”, “Ureni” and “Saqo of Lori” were staged in the Yerevan Opera House. Armenian composers of Diaspora also

addressed the poem. Thus, Alan Hovhannes (USA) composed a piano piece named “Akhtamar”, Sirvard Garamanoukian (Turkey) – the Poem “Akhtamar” for choir and orchestra, Akob Manoukian (Ethiopia) – the oratorio “Akhtamar”, Petros Shuzhunian (Canada) – “Akh, Tamar!” for solo bassoon and special chamber orchestra. Musical representations of “Akhtamar” sound in Russian too. Based on K. Balmont’s translation of the poem, Aram Khachaturian composed “Legend” – the second of the “Three Concert Arias” for high voice and orchestra, while Vano Muradeli wrote “Akhtamar” for voice and piano.

Key words – Hovhannes Tumanyan, “Akhtamar”, musical tumanyaniana, Anushavan Ter-Ghevondyan, Grigor Hakhinyan, Petros Shuzhunian, Aram Khachaturian.